

Sahâbe Tasavvurunun Oluşumunda İlk Dönem İslâm Tarihinde Meydana Gelen Olayların Rolü

Metin Gürpınar¹

Mehmet Çelenk²

Öz

İslâm kültürünün taşıyıcı unsuru olarak sahâbe İslâm düşünce geleneğinde oldukça önemli bir yer işgal etmektedir. Bu makalenin amacı, ilk dönem İslâm tarihinde meydana gelen olayların Müslüman toplumdaki sahâbe algısını nasıl şekillendirdiğini bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymaktır. Hz. Peygamber döneminde sahâbe arasında inşa edilen kardeşlik ve birlik ruhu, bastırılan cahiliye asabiyeti, İslâmî idealler etrafında pasifize edilen kabile ruhu zuhur eden siyasi rekabetten büyük oranda etkilenmiştir. Sahâbenin dindeki yeri, konumu, güvenilirliği, İslâm düşüncesini dönüştürmedeki etkisi vs. etrafında çok yönlü tartışmalar ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Sünnî-Şîî farklılaşmasının en önemli yönlerinden birisi de hiç şüphesiz sahâbe telakkisi hususundaki ayrışmaya dayanmaktadır. Erken dönem İslâm toplumunda yaşanan Sakîfetü Benî Sâide toplantısı, Hz. Osman'ın katli, Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı etrafında yaşanan gelişmeler ve karşılaşmalar kurumsal mezhebî kimliklerin gelişimine de öncülük etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Sahâbe, Sakîfetü Benî Sâide, Hz. Osman'ın Katli, Cemel, Sıffîn

Gürpınar, Metin - Çelenk, Mehmet. "Sahâbe Tasavvurunun Oluşumunda İlk Dönem İslâm Tarihinde Meydana Gelen Olayların Rolü". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 8/4 (Aralık 2024), 894-915. <https://doi.org/10.32711/tiad.1539679>.

Geliş Tarihi	27.08.2024
Kabul Tarihi	27.12.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye, habat488@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-3094-8067>.

² Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye, mecelenk@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7104-5861>.

The Role of the Events That Took Place in the Early Period of Islamic History in the Formation of the Image Sahabah

Metin Gürpınar¹

Mehmet Çelenk²

Abstract

As the carrier element of Islamic culture, the Companions occupy a very important place in the tradition of Islamic thought. The basic aim of this article is to find out and to demonstrate the impact of early events on the Muslim conception of sahabah with a holistic approach. The brotherhood established among the sahabah by Prophet Mohammad, repressed tribal ambitions, strong Islamic solidarity has deeply changed with the ongoing political competition. Multifaceted discussions and approaches have emerged around the place of the Companions in religion, their position, their reliability, their influence in transforming Islamic thought, etc. One of the most important aspects of the Sunni-Shiite differentiation is undoubtedly based on the difference in the perception of the companions. The developments and polarizations experienced in the early Islamic society around the Saqifah Bani Saidah meeting, the murder of Uthman, the Camel and Siffin wars pioneered the development of institutional sectarian identities.

Keywords: History of Islamic Sects, Sahabah, The Saqifah Bani Saidah, The Murder of Uthman, Camel, Siffin

Gürpınar, Metin - Çelenk, Mehmet. "The Role of the Events That Took Place in the Early Period of Islamic History in the Formation of the Image Sahabah". *Türkiye Journal of Theological Studies*, 8/4 (Aralık 2024), 894-915. <https://doi.org/10.32711/tiad.1539679>.

Date of Submission	27.08.2024
Date of Acceptance	27.12.2024
Date of Publication	31.12.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ PhD Student, Uludağ University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects, Bursa, Türkiye, habat488@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-3094-8067>.

² Assoc.Prof., Uludağ University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects, Bursa, Türkiye, mceclenk@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7104-5861>.

Giriş

Tarihî gerçekler tek bir sebebe indirgenerek açıklanamaz. Bu gerçekler objektif bir şekilde tarihi bağlarından koparılmadan ele alınmalıdır. Tarihte meydana gelen olaylar önyargısız bir şekilde okunduğunda bu olaylarda yer alan şahısların kimliği ve yapmış oldukları hatalar pek önem arz etmeyecektir.⁵ Görülebildiği kadarıyla sağlıklı bir tarih tasavvurunun önündeki en büyük engel tarihi bugünün bakış açısıyla ve ideolojik/mezhebî gayretlerle okuma çabasıdır. Böyle bir tarih tasavvuru genel tarih algımızı, İslâm tarihine bakışımızı ve modern dönemde de Türkiye'deki tarih algımızı içinden çıkılmaz hale getirmektedir. Özellikle geçmiş asırların birikimini içine alarak olgunlaşan mezhebî yaklaşımların bu açıdan ihtiyatla okunması gerekir.

Zaman ve mekân toplum ve kültürün değişiminde doğrudan etkilidir. Dört halife döneminde devletin egemenlik alanı genişlemiş, İslâm dininin yayılması hız kazanmış, siyasî, ekonomik, sosyokültürel birçok önemli gelişme meydana gelmiştir. Bu hızlı büyüme birtakım problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Müslümanlar daha ilk asırda fitne olarak adlandırılan birtakım gelişmelerle karşı karşıya kalmış, kardeş kavgalarının önü alnamaz hale gelmiş, ortaya çıkan ihtilafların çözümü için seçilen yol ise umumiyetle silahlı mücadele olmuştur.⁶ Müslümanlar arasında meydana gelen ve fitne olarak değerlendirilen olaylarda sahâbenin yer alması ve birçok sahâbinin hayatını kaybetmesi, samimi Müslümanların zihninde müthiş bir bezginliğe sebebiyet vermiş hayat onlar için adeta anlamını kaybetmiştir. Cemel ve Sıffin savaşları toplumsal psikolojiyi derinden etkilemiş, sahâbe ile ilgili anlayış farklılıkları ve bölünmelerin meydana gelmesine sebep olmuş, sahâbenin adâleti ve masumiyeti konusunda insanları farklı düşünmeye sevk etmiştir.⁷

Tarihî olaylar birtakım sebeplere bağlı olarak gerçekleşir. Sonradan derlenen biyografi rivayetleri olayların hakikatini aydınlatmaktan uzaktır.⁸ İslâm tarihi göz önüne alındığında bu olayların arkasındaki temel etkenlerden birinin Araplardaki kabile asabiyeti olduğu görülür. Asabiyet; coğrafi, psikolojik ve sosyolojik olarak Arap toplumunda sosyal hayatın inşa edilmesi ve korunması için gerekli olan bir kitle enerjisi ve birlik ruhudur. Bundan dolayı toplumun ıslah ve felaketine yol açacak zıt fonksiyonları içinde barındırmaktadır.⁹ Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer tarafından bastırılmaya çalışılan kabile asabiyeti en ufak bir olayda gün yüzüne çıkıyordu. Kabile kişinin varlığının ve toplum nazarında kabul edilebilmesinin yegâne yoluydu. Bundan dolayı birey kabilesinin menfaatlerini öncelemek ve korumakla görevliydi. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında üstü küllense de içten içe yanan asabiyet duygusu patlamaya hazır bir volkan gibiydi. Nitekim kabile asabiyetinin etkili olduğu Emevî ve Haşimî çekişmesinin etkileri yüzyıllar boyunca

⁵ Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, çev. İlhan Kutluer (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 144.

⁶ Mehmed Said Hatiboğlu, *Siyasi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 21.

⁷ Ahmed el-Kâtib, *es-Sünnetü ve's-Şia: Vahdetü'd-din hilâfü't-tarihî ve's-siyasi*, nşr. Ahmed el-Kâtib (Londra: y.y., 2010), 74.

⁸ Yusuf Benli, "Ebû Hanîfe'nin Sahâbe Anlayışının Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşlerine etkileri", *IV. Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu: Hanefilik-Mâturîdilik*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 2/188.

⁹ Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktor Tezi, 1986), 12-13.

devam etmiş, bu çekişme bazı itikadî fırkaların oluşumunda doğrudan ya da dolaylı bir şekilde etkili olmuştur.¹⁰

Hz. Peygamberin vefatından sonra siyasi nitelik taşıyan ihtilaflar kurumsallaşarak,¹¹ Hâricîlik, Mu'tezile, Şîa, Mürcie ve Ehl-i Sünnet gibi siyasî-itikadî mezheplerin tarih sahnesine çıkmasına zemin hazırlamıştır. Mezheplerin sahâbe arasında meydana gelen ihtilaflara yönelik farklı okumaları sahâbe algılarını şekillendirmiş ve farklı sahâbe tasavvurlarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹² Tarihsel süreçte sahâbeye bakış iki şekilde oluşmuştur; savunular ve cerh edenler. Kendilerini İslâm'ın asıl temsilcileri olarak kabul eden Hâricîler Hz. Ali ve Hz. Osman'ı tekfir ederken Şîa Hz. Ali ve bir elin parmaklarını geçmeyen birkaç sahâbî dışındaki herkesi Hz. Ali'nin hilâfet hakkını gasp etmekle suçladı. Mürcie ise iman ve amel ayrımı teorisiyle tarih sahnesindeki yerini aldı, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın Müslüman toplumunun meşru yöneticileri olduğu fikrini savundu.¹³ Mürcie'nin sahâbe anlayışı zamanla Ehl-i Sünnet tarafından benimsenerek idealize edildi.¹⁴

Sahâbe, Kur'ân-ı Kerîm'in sonraki nesillere ulaştırılmasında halka görevi görmektedir. Bundan dolayı sahâbenin ümmetin en hayırlıları olduğuyla ilgili rivayetlerin de İslâm'ın ilk nesli olan sahâbeyi tenkitten korumak için üretildiği ifade edilmektedir.¹⁵ Sahâbeyi gerek fert bazında gerekse toplu olarak övme ve hayırla yad etme Ehl-i Sünnet akidesinin önemli bir esası haline gelmiştir. Saf ve temiz bir asr-ı saadet tasavvuruna sahip Müslümanlar bu savaşlarda yer alan kişileri eleştirmekten ziyade onlar için istiğfarda bulunmayı tercih etmişlerdir.¹⁶ Sünnî gelenekte Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan kişiler içtihat kavramı kullanılarak temize çıkarılmış ve övgüye layık görülmüşlerdir.¹⁷ Mamafih sahâbenin beşer olduğunun görmezden gelinip meselenin içtihat farklılığı ile açıklanması durumu daha da karmaşık hale getirmiştir.¹⁸ Bu durumun yanlışlığını ortaya koyanlar ise kınanmaktan kurtulamamışlardır.¹⁹ İlk dönem İslâm tarihinde yaşanan olaylarla ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır. Örneğin İsa Karadere'nin *İslam Mezhepler Tarihi'nde Cemel ve Sıffin*,²⁰ Yusuf Tunç'un *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahâbiler*,²¹ Yusuf Sansarkan'ın *İslam Düşünce Geleneğinde Tahkim Meselesi ve Mezhebî Ekoller Üzerindeki Etkisi*,²² Zeynep Koyuncu'nun *Mezhepler Tarihçilerine Göre Hz. Ali'ye Karşı Savaşlar (İbn*

¹⁰ Adem Apak, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004), 15.

¹¹ Metin Bozan, *İmâmîyye Şîasî'nin Oluşumu Masum Oniki İmam İnançının Ortaya Çıkışı* (Ankara: İsam Yayınları, 2018), 18, 82.

¹² Benli, "Ebû Hanîfe'nin Sahâbe Anlayışının Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşlerine etkileri", 188.

¹³ Osman Aydınlı, *Mu'tezilî İmanet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003), 31.

¹⁴ Mehmet Evkuran, *Ehl-i Sünnet Siyaset Düşüncesinin Yapısı ve Sorunları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 75-76.

¹⁵ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevî Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 33-34.

¹⁶ Mahmut Demir, *Hadîs ve İdeoloji* (Ankara: Otto Yayınları, 2015) 95, 96.

¹⁷ Meselâ bk. Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 1/25-26.

¹⁸ Apak, "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasî Hadiselerdeki Rolü", 124.

¹⁹ Meselâ bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi Ma'rifeti Usûli İlmi'r-Rivâye*, thk. İbrahim b. Mustafâ (Kâhire: Dâru'l-Hüdâ, 2003), 1/187-188; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevî Sünnî Ayrışmasının Arka Planı*, 118.

²⁰ İsa Karadere, *İslam Mezhepler Tarihi'nde Cemel ve Sıffin* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020)

²¹ Yusuf Tunç, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahâbiler* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009)

²² Yusuf Sansarkan, *İslam Düşünce Geleneğinde Tahkim Meselesi ve Mezhebî Ekoller Üzerindeki Etkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017)

Hazm Örneği)²³ ve Muhsin Düğeroğlu'nun *İlk Dönem İslam Tarihçilerinin Sıffin Savaşı'na Yaklaşımları*²⁴ yapılan çalışmalardandır. Mezkûr çalışmalarda ilk dönem İslâm tarihinde meydana gelen trajik olayların tarihsel süreçte mezheplerin sahâbe algılarını nasıl şekillendirdiği hususunun bir bütün olarak ele alınmadığı görülmüştür. Çalışmamızda ise Sakîfetü Benî Sâide toplantısı, Hz. Osman'ın katli, Cemel ve Sıffin Savaşları bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmış ve bu olayların sahâbe algısının oluşumundaki etkileri üzerinde durulmuştur. Makalede sahâbe algısının oluşumu fikir-hâdis irtibatı ve insan faktörü²⁵ esas alınarak deskriptif, zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım ve tümevarım yöntemleri ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Sakîfetü Benî Sâide Toplantısı

Bir milletin uzun bir tarihi geçmiş ı olan geleneklerini tamamıyla terk etmesi mümkün değildir. Sahâbe arasında kabile asabiyetinden kaynaklanan sorunlar esasında cahiliye siyasi kültür ve değerlerinin, İslâm siyasi kültür ve değerlerinden daha uzun bir geçmiş ı sahip olmasından kaynaklanmaktadır.²⁶

Hz. Peygamber'in âhirete irtihâlinden sonra Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk ihtilaf kimin halife olacağı mevzusu olmuştur. Hz. Peygamber, vefatından önce kendisinden sonra kimin halife olacağıyla ilgili yazılı ve sözlü bir vasiyet bırakmamış, yönetici seçme görevini Müslümanların tercihine bırakmıştır.²⁷ Kendisinin vefatından sonra, Ensar hilafette hak sahibi olduklarına inandıkları için Sâideoğulları gölgesiğinde Sa'd b. Ubâde'ye halife olarak biat etmek için toplanmış,²⁸ diğ er kabileleri çağırma gereği bile duymamıştı. Durumu öğrenen Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh hemen oraya gitmiş, Ensar ile aralarında uzun tartışmalar meydana gelmiştir.²⁹ Ensar'ın bizden bir emir sizden bir emir teklifini kabul etmeyen Kureyş "bizler emirler, sizler ise vezirlersiniz" söylemiyle Ensar'ı ikna etmeye çalışmış, Sa'd b. Ubâde haricinde herkes Hz. Ebû Bekir'i halife olarak kabul etmiştir.³⁰ Sakîfetü Benî Sâide toplantısında Arap kültür ve geleneklerine uygun bir hilâfet rejimi kurulmuştur.

İslâmî prensipler ile kabilevî arzu ve istekler arasında zaman zaman bir sürtüşme ve mücadele olmuştur.³¹ Arap kabile yapısının temelinde kan bağına dayalı "asabiyet" anlayışı vardır ve siyasi otorite bu kan bağı üzerine kuruldur. Bir kabile üyesi için önemli olan kendi kabilesinin siyasi otoritesidir. Kabile asabiyetinin ne kadar etkili olduğunu anlamak için, Hz. Peygamber'i kabul etmeyen Kureyşlilerin sayısına bakmak yeterli olacaktır.³² Hz. Peygamber 23 sene kabile asabiyeti ile mücadele etmiş; fakat ortadan

²³ Zeynep Koyuncu, *Mezhepler Tarihçilerine göre Hz. Ali'ye Karşı Savaşanlar (İbn Hazm Örneği)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022)

²⁴ Muhsin Düğeroğlu, *İlk Dönem İslam Tarihçilerinin Sıffin Savaşına Yaklaşımları* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021)

²⁵ Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 15.

²⁶ Cem Zorlu, *İslam Tarihinde İlk İktidar Mücadelesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 22-23.

²⁷ Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, 97.

²⁸ Meselâ bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990), 4/310-311; Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zerkelî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1996), 2/259-263; Mutahhâr b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.), 5/65-66.

²⁹ Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şeyrî, (Beirut: Dâru'l Edvâ, 1990), 1/21-23.

³⁰ Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rûsul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrâhîm (Mısır: Dâru'l- Meârif, 1967), 3/201-202.

³¹ Abdulaziz Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 27.

³² Zorlu, *İslam Tarihinde İlk İktidar Mücadelesi*, 19, 21.

kaldıramamıştır.³³ Vefatından sonra kabile asabiyetinin kendini gösterdiği ilk olay halife seçimi olmuştur.³⁴ İlk halife seçiminde İslâmiyet'teki öncelik ve Kureyş kabilesine mensubiyet esas alınmış, seçimde dinî unsur kadar kabile asabiyeti de belirleyici bir rol oynamıştır. Sakîfe'de Kureyş asabiyetinin Ensar asabiyetinden daha güçlü ve etkili olması, yönetici olma konusunda Kureyş'i daha avantajlı hale getirmiştir.³⁵ Dolayısıyla ilk halife seçimi dini olmaktan ziyade sosyal ve siyasal bir olaydır. Hilafet meselesinde aceleci davranan Ensar elindeki fırsatı kaçırmış, siyasî arenada liderlik hakkını kaybetmiştir.³⁶

Sakîfe'de sahâbe arasında cereyan eden tartışmalar, Sa'd b. Ubâde gibi bazı sahabîlerin Hz. Ebû Bekir'e biat etmemesi³⁷ İslâm toplumunda ilk ayrılıkların meydana geldiğini göstermektedir. Bu durum için yegâne çözüm mercii olan rivayet malzemesine başvurulduğu, "İmamlar Kureyştendir"³⁸ şeklindeki sözün Hz. Peygamber'e isnat edildiği düşünülmektedir. Tarihî rivayetlere bakıldığında halife seçiminde sahâbenin delil olarak ayet veya hadisten ziyade, Ensar'ın İslâm'a yaptıkları hizmetlerle, Muhacirlerin ise Hz. Peygamber'in akrabaları ve Kureyşli oldukları için bu işe daha layık olduklarını öne sürdükleri görülmektedir.³⁹ Dönemin şartlarında Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesiyle çözülmüş görünen mesele günümüze kadar uzanan birçok problemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Müslüman toplumda meydana gelen mezhebî farklılaşmada imâmet meselesi önemli bir rol oynamıştır. Şehristânî'ye göre; "İslâm ümmeti arasında yaşanan en büyük anlaşmazlık imâmet konusunda olmuştur. İslâm'da imâmet konusunda olduğu kadar başka hiçbir dinî meselede kılıçlar çekilmemiştir."⁴⁰ Bu konudaki ihtilaflar Havâric, Şîa, Mürcie, Mu'tezile, Ehl-i Sünnet gibi mezhebî bölünmelere kaynaklık etmiştir. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Hâricîler, Neccâriyye, Zeydiyye'nin Süleymaniyye ve Betriyye gibi kolları tarafından hilâfet dünyevi bir mesele olarak kabul edilir ve ümmetin ittifak edip seçtiği kişiye biat etmek suretiyle gerçekleşir. Şii-İmâmî geleneğe göre ise dünyevî liderlik Hz. Peygamber'in vefatıyla sona ermiştir; fakat ruhânî liderlik Hz. Ali ve onun neslinden gelen imamlarla devam etmektedir.⁴¹ İmâmet, insanların seçimine bağlı olmayıp nas ve tayin yoluyla gerçekleşir.⁴² Sakîfe toplantısından önce Hz. Ali'nin imâmeti Gadîr-i hum⁴³ ve Kırtas⁴⁴ hadiseleriyle belirlenmişti. Dolayısıyla Sakîfetü Benî Sâide toplantısında halife seçilen Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti geçersizdir. Aynı şekilde seçimle halife olan Hz. Ömer ve

³³ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 27.

³⁴ Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, 122.

³⁵ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 4/310; Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, 101.

³⁶ Hatiboğlu, *Siyasi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 54.

³⁷ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 4/311; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/27.

³⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 2/263; Ahmed b. Muhammed İbn Abdırabbih el- Endelüsî, *el-İkdu'l-ferîd*, thk. Müfîd Muhammed Kamîha (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 3/274.

³⁹ Meselâ bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/22-24; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 2/263-266; Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 150.

⁴⁰ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Kâhire: Dâru't-Tevfikîyye, 2015), 1/37.

⁴¹ Meselâ bk. Ali Abdulfettah el-Mağribî, *el-Firaku'l-Kelamiyyetü'l-İslâmiyye: Medhalün ve Dirâsetün* (Kahire: Mektebü'tü Vehbiyye, 1995), 137-138; Şaban Öz, "İslâm Siyaset Geleneğinde Bir Şâz -Şii-Sünnî Yol Ayrımında Sakîfe Hâdisesi-, *İstem* 6/11 (2008), 81.

⁴² Muhammed b. Yahûb el-Kuleynî, *Usûlü'l-Kâfi* (Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007), 1/166-167; Muhammed Rıza el-Muzaffer, *es-Sakîfe* (Bağdat: Mektebetü Urûc, 2014), 72.

⁴³ Ebî Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin es-Sadûk, *Kitâbu'l-İtikâdât*, thk. Müessesetü'l-İmâm el-Hâdî (Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Hâdî, 1435),

⁴⁴ Muzaffer, *es-Sakîfe*, 69.

Hz. Osman'ın hilâfetleri de geçersizdir. Bu anlayış ilk üç halife ve onları destekleyenleri nassa aykırı hareket edenler olarak gösterip tekfir etmeye kadar götürmüştür.⁴⁵

Şii-İmâmî geleneğin tam aksini Hâriciler iddia eder. Onlara göre halifelik sadece Kureyş'in hakkı değildir. Bütün Müslümanlar halife olma ve halife seçmede eşit hakka sahiptir.⁴⁶ Mürcie'nin ise imâmet meselesinde tarafsız bir tavır takındığı görülür.⁴⁷

2. Hz. Osman'ın Katledilmesi

35/656 yılında Hz. Osman'ın katledilmesi, İslâm tarihinde derin izler bırakmış önemli dönüm noktalarındandır.⁴⁸ Hz. Osman dönemi, Müslümanların yaşadığı birtakım sorunlar ve meydana gelen sosyal değişim açısından ilk iki halife döneminden farklıdır. Bu dönemde meydana gelen siyasi, iktisadî, sosyokültürel ve sosyo-psikolojik gelişmeler incelendiğinde dönem ve sonrasındaki hadiseler daha kolay anlaşılacaktır.⁴⁹

Müslümanların halifesi Hz. Osman, yönetimden memnun olmayan bir grup Müslüman tarafından katledilmiştir.⁵⁰ Bu dönemde başlayan kargaşa İslâm toplumunda bir iç savaşın başladığını göstermektedir. Halifeye karşı girişilen ayaklanma ve akabinde katledilmesi, toplum bünyesindeki krizi ortaya çıkarmıştır.⁵¹ Hz. Osman hilâfetinin son altı senesinde meydana gelen huzursuzluk ve kargaşa⁵² esasında geçmişte yaşanan hoşnutsuzlukların dışı yansımasından ibarettir.⁵³

Hz. Osman'ın hilâfet dönemi Emevîlere yönetime hâkim olmanın kapılarını açtı.⁵⁴ Hz. Ömer tarafından görevlendirilen valileri azleden halife, onların yerine Benî Ümeyye kabilesinden akrabalarını görevlendirmiştir. Akrabalarına ekonomik ve siyasi anlamda göstermiş olduğu ayrıcalıklar⁵⁵ Basra, Kûfe, Mısır şehirlerinde yaşayan Müslümanlar başta olmak üzere İslâm coğrafyasındaki Müslümanların öfkesine neden olmuştur.⁵⁶ Hz. Ömer döneminden beri fethedilen topraklar savaşlara katılanlar arasında paylaştırılmaz, ümmetin ortak malı olarak kabul edilir ve işletilmek üzere asıl toprak sahiplerinin ellerinde bırakılırdı. Sonraki süreçte büyük şehirlere Emevî kabilesinden kişilerin yönetici olarak tayin edilmesi ve her şeyin Kureyş kabilesinin tekelinde bulunması diğer kabilelerde ikinci sınıf Müslüman hissiyatının oluşmasına sebebiyet veriyordu. Bu durum kabileler tarafından hiç hoş karşılanmıyordu. Kabilelerin fetihlerde güçlerinin farkına varmaları bu durumu daha da pekiştiriyordu.⁵⁷

Hz. Osman ve valilerine duyulan kızgınlık İslâm toplumunun her tarafına yayılmıştı.⁵⁸ Bunun sebeplerinden biri sahâbenin önde gelenleri dururken Ümeyyeoğullarından

⁴⁵ Kâtib, *es-Sünnetü ve's-Şîa: Vahdetü'd-dîn hilâfü't-tarihî ve's-siyasî*, 104-106,

⁴⁶ Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihal*, 1/131.

⁴⁷ Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihal*, 1/149-154.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l Hâncî, 2001), 3/75-79; Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 27.

⁴⁹ Benlî, "Ebû Hanîfe'nin Sahâbe Anlayışının Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşlerine etkileri", 184.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/66-67.

⁵¹ Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 27.

⁵² İsa Karadere, *İslam Mezhepler Tarihi'nde Cemal ve Sıffin*, 22-23.

⁵³ Apak, "Tarihin Araçsallaştırılmasında Seyf b. Ömer Özelinde Ehl-i Sünnet Örneği", 138.

⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/50; Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, 180.

⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kebîr*, 3/60; Yusuf el- İş, *ed-Devoletü'l-Ümeviyye* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 61.

⁵⁶ Meselâ bk. Nasr b. Muzâhim el-Minkârî, *Vak'atü Sıffin*, thk. Hüseyin Ali Kasfe (Beyrut: Dâru'l-Mehacceti'l-Beydâ, 2008), 19; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/50.

⁵⁷ Dürî *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 27, 28.

⁵⁸ Julius Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat

valilerin tayin edilmesiydi.⁵⁹ Hz. Osman'ın akrabalarına olan düşkünlüğü İslâm toplumunu derinden etkileyen olayların meydana gelmesinde önemli bir etkidir. Ümeyyeoğulları Hz. Osman döneminde İslâm devleti içinde güçlenmeye başlamışlardır. Bu dönemde Emevîler hem siyasî hem de sosyal hayat üzerinde olumsuz bir izlenim bırakmışlardır.⁶⁰ Zayıf yaradılışlı bir lider olan Hz. Osman, Ümeyye oğullarının politik hırslarının kurbanı olmuştur.⁶¹

Hz. Osman döneminde Bedir ashâbından Ebû Zer el-Gıfârî,⁶² Ammâr b. Yasîr,⁶³ Abdullah b. Mes'ûd gibi önde gelen sahâbeye yapılan kötü muamele, Müslümanlar tarafından hiç hoş karşılanmadı.⁶⁴ Emevî yöneticilerinin sahâbeye yönelik menfi tutumları, İslâm için her türlü fedakarlığı yapan ilk nesil sahâbenin öfkesine sebep oldu. Onların nazarında yönetimde görev almak ancak bu fedakâr neslin hakkıydı.⁶⁵ Ebû Zer Rebeze'de vefat ettiği zaman Hz. Ali, Hz. Osman'a hilâfet kapılarının açılmasında büyük pay sahibi olan Abdurrahman b. Avf'a bu durumun sebebinin kendisi olduğunu söyler. Hz. Osman'ın yaptıklarından hoşnut olmayan Abdurrahman b. Avf, "Sen kılıcını al, ben de alırım" şeklindeki ifadelerle Hz. Ali'ye halîfeye karşı isyan etme teklifinde bulunur.⁶⁶ Ridde savaşlarında topyekûn Medine'yi savunan sahâbenin Hz. Osman'ın katledilmesine seyirci kaldıkları tarihi bir gerçektir.⁶⁷ Hz. Osman isyancılar tarafından öldürüldüğünde, cenazesi gece dört kişi tarafından kaldırıldı. Bazı rivayetlere göre cenaze namazı bu dört kişi tarafından kılındı, bazı rivayetlerde ise kılınmadan defnedildiği geçer.⁶⁸ İsyancıların Hz. Osman'a karşı oluşan öfkeleri o kadar büyüktü ki cenazesinin Baki mezarlığına defnedilmesine bile müsaade etmemişlerdi. Ancak Muâviye döneminde Hz. Osman'ın kabri Baki Mezarlığına dahil edilebilmişti.⁶⁹

Hz. Osman'ın Kûfe, Basra ve Mısır'da Medine'ye gelen ve yönetimden memnun olmayan Müslümanlar tarafından katledilmesinden sonra İslâm toplumu üç gruba ayrıldı. Hz. Ali'nin hilâfet makamına geçmesinden sonra onun tarafını tutanlar yani Ali taraftarları, Hz. Ali'nin hilâfetini tanımakla birlikte Müslümanlar arasında meydana gelen siyasi olaylarda yer almak istemeyen Sa'd b. Malik, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme ve Üsâme b. Zeyd gibi tarafsızlar ve Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm taraftarlarıdır. Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm tarafı ile Hz. Ali tarafı arasında meydana gelen Cemel ve Sıffin Savaşlarında pek çok sahâbe hayatını kaybetti. Bu elim hâdiselerin İslâm toplumunda yarattığı travma ve beraberinde getirdiği sıkıntılar güncelliğini her zaman korumuştur.⁷⁰

Fakültesi Yayınları, 1960), 108-109.

⁵⁹ Bu bağlamda Hz. Osman'ın atadığı Kûfe ve Basra valileri için örneğin bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 6/138-139.

⁶⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/50-52; Muhammed Yahya Sâlim İzzân, *es-Sahâbe inde'z-Zeydiyye* (San'a: Münteda'l-Efkâr li'd-Dirâse ve'l-Bahs, 1434/2013), 96.

⁶¹ Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, 143.

⁶² Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 6/166-167.

⁶³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 6/161.

⁶⁴ İbn Abdîrabbih, *el-'İkdu'l-ferîd*, 5/39.

⁶⁵ Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, 112.

⁶⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 6/171.

⁶⁷ Zorlu, *İslam Tarihinde İlk İktidar Mücadelesi*, 243.

⁶⁸ Ahmed b. Ebî Yakub b. Vâzih el-Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, thk. Abdülemîr Mühenna (Beyrut: Şeriketü'l- A'lâmî li'l-Metbuât, 2010), 2/83.

⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kebîr*, 3/74-75; Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 3/69-70.

⁷⁰ Hasan b. Musa en-Nevbahî, *Firaku's-Şîa* (Beyrut: Menşurâtü'r-Rizâ, 2012), 34-35.

İslâm tarihinde Müslümanlar arasında meydana gelen karışıklık ve sorunlardan dolayı, Hz. Osman dönemi, Seyf b. Ömer ve takipçileri olan tarihçiler tarafından tam tahlil edilmemiş, bu dönemde meydana gelen kargaşanın sorumlusu Abdullah b. Sebe olarak gösterilmiştir.⁷¹ Sanılanın aksine bu olayların gelişim seyrine ve faillerine bakıldığında, tarihi bir realite olan sosyal, siyasal ve ekonomik şartların değişiminden kaynaklandıkları görülmektedir.⁷² Abdullah b. Sebe ile ilgili aktarılan rivayetler doğru kabul edilir,⁷³ Hz. Osman'ın katli ve Cemal Savaşının tüm sorumluluğu İbn Sebe ve destekçilerinin planları olarak kabul edilirse bu durumda olaylara karışan Müslümanları bir bozguncunun sözüne inanan şahıslar olarak görmek gerekir ki bu da sahâbeye hem iftira hem de haksızlık olur.⁷⁴ Nasr b. Müzâhim el-Minkarî (212/ 827), İbn S'ad (230/845) ve Belâzürî (279/893) gibi erken dönem tarihçileri eserlerinde Abdullah b. Sebe ile ilgili bilgilere yer vermemişlerdir.⁷⁵ Seyf b. Ömer, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra onun vasisi olduğu fikrini ortaya atan kişinin Abdullah b. Sebe olduğunu ifade eder.⁷⁶ Bu kanaati paylaşan tarihçiler farkına varmadan Sebeyye'nin savunduğu Hz. Ali'nin vasiliği düşüncesiyle ilgili fikirlerin yayılmasına önayak olmuşlardır.⁷⁷ Bu kişiler dönemin olumsuzluklarını Şîa'nın üstüne yıkmak isterken, o dönem tarih sahnesine çıkmamış bir mezhebin erken dönemde var olduğu şeklindeki bir düşüncenin doğmasına sebep olmuşlardır.⁷⁸

Geleneksel yaklaşım Hz. Osman döneminde yaşanan olayları sahâbeyi koruma refleksiyle fitne olayları olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre olaylar, Abdullah b. Sebe gibi Müslüman olmayan çevrelerin tertip ve tahriki sonucu ortaya çıkmıştır.⁷⁹ Hz. Osman'ın katledilmesiyle İslâm toplumunda meydana gelen kargaşadan kurtulmak için bu olayların Hz. Peygamber tarafından bildirildiğiyle ilgili haberler Huzeyfe b. Yemân'a isnat edildi.⁸⁰ Bu şekilde Sahâbenin yaptığı hataların Allah'ın takdiriyle olduğu anlayışı toplumda yerleştirilmeye çalışıldı. **Bu anlayışa göre sahâbe ilâhî takdire göre** davranmıştır. Akbulut ise Kureyş kavmiyetçiliği, sahâbe karizması ve hilâfet rejiminin, Hz. Osman'ın katledilmesiyle iflas ettiğini ifade eder.⁸¹ Bu dönemde İslâm bir yandan baş döndürücü bir şekilde yayılırken, kendi içinde bunalımların

⁷¹ Meselâ bk. Taberî *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/340-341; Sıddık Korkmaz, *Tarihi Süreç İçerisinde Sebeyye* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 30. Seyf'in Hicaz'la ilgili rivayetleri 35/655 yılında meydana gelen olaylar içinde; Basra ve Kûfe'ye gidiş tarihi 33/653 yılı olayları içinde; Suriye'ye gidiş tarihi ise 30/650 yılında anlatılmakta; Mısır'a gelişi tarihi 35/655 yılı olayları arasında sayılmakta ve son olarak da 35/655 yılında Müslüman olduğu ifade edilmektedir. Tarihler arasındaki bu tür çelişkiler Seyf'in konuyla ilgili aktardığı rivayetlerin inandırıcılığına gölge düşürmektedir. Örneğin bk. Mahmut Kelpetin, *Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 222.

⁷² Mustafa Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmîyât* 7/1 (2004), 155.

⁷³ el- İş, *ed-Devetü'l-Ümeviyye*, 67. Abdullah b. Sebe rivayeti her ne kadar iyi niyetle aktarılmışsa da yönlendirme amacı taşımaktadır. Tarihte böyle bir şahsın yaşadığını söylemek zordur. Bu rivayetler romantik bir tarih algısına sarılmamıza sebep olurken tarihi gerçekleri görmemize engel teşkil etmektedir. Bu konu hakkında bk. Korkmaz, *Karizma Dindarlığı -Şîlik Üzerine Araştırmalar-*, 42-48.

⁷⁴ Örneğin bk. Kelpetin, *Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, 216-223; Apak, Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, 151.

⁷⁵ Apak, "Tarihin Araçsallaştırılmasında Seyf b. Ömer Özelinde Ehl-i Sünnet Örneği", 140.

⁷⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/340.

⁷⁷ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2016), 265.

⁷⁸ Korkmaz, *Şîa'nın Oluşumu: Hz. Ali'nin Vasiliği Düşüncesi*, 67.

⁷⁹ Korkmaz, *Karizma Dindarlığı -Şîlik Üzerine Araştırmalar-*, 259.

⁸⁰ Meselâ bk. Ebû Zeyd Amr İbn Şebbe, *Tarihu Medîneti'l-Münevver*, thk. Fehim Muhammed Şeltut (Mekke: y.y., 1979), 4/1246-1248; İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbun fihi Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*, thk. Werner Schwartz, Sâlim b. Ya'kûb (Beyrut: Dâru Sadr, 1986), 107-108; Bünyamin Erul, *Siret Tedkikleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2013), 232, 240, 243.

⁸¹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 167.

tohumlarını da taşıyordu. Hz. Osman'ın katledilmesinde bu durumun da etkili olduğu ifade edilebilir. Bu olayların gelişim seyrine ve faillerine baktığımızda, tarihi bir realite olan sosyal, siyasal ve ekonomik şartların değişmesinden kaynaklandıkları anlaşılmaktadır.⁸²

Hz. Osman'ın hilâfeti süresince meydana gelen siyasî, sosyal ve iktisadî sorunlar kendisinin katledilmesinden sonra mezheplerin oluşumunda etkili olmuştur. Siyasî nitelikli bu olay tarihsel süreçte birçok kelâmî-akidevî problemin ortaya çıkmasında ve mezheplerin öteki algısının oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Bu olay aynı zamanda sahâbe anlayışlarının şekillenmesinde bir dönüm noktasıdır.⁸³ Hz. Osman'ın katli gerekçe gösterilerek sonrasında sahâbe arasında meydana gelen Cemel Vak'ası, Sıffin Savaşı akabinde Emevîler döneminde Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin zaman içerisinde Hâricilik, Mürcilik, Şîlik ve Sünnilik gibi dinî siyasî mezheplerin ortaya çıkmasında etkili olduğu ifade edilebilir. Sahâbe arasında meydana gelen bu elîm hâdiseler mezhep mensupları tarafından din ile irtibatlandırılarak okumaya tabi tutulmuştur. Şiîler için geçmişte meydana gelen olaylar gasp edilen hakkın geri alınması, Hâriciler için Hz. Osman'ın iktidardan indirilmesi adâletin gereği, Ehl-i Sünnet için ise halifenin şehit edilmesi şeklinde okumaya tabi tutulmuştur.⁸⁴

Hz. Osman dönemi İslâm düşünce tarihinde hilâfetin, tekfir ve irtidat ile yoğunluklu bir şekilde ilişkilendirilmeye başlandığı bir dönemdir. Bu dönemde yaşanan siyasî, sosyal olaylar ve alınan hukuki kararlar daha çok iman-amel üzerinden okumaya tabi tutulmuştur. İlk Hâriciler, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerinin tamamını, Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk altı senesini, Hz. Ali'nin ise hakem olayına kadar olan kısmını meşru kabul etmektedirler.⁸⁵ Hâricî düşünce yapısında olaylar ağırlıklı olarak iman-amel bağlamı üzerinden değerlendirmiştir. Bu düşünce yapısında halifenin almış olduğu siyasî ve hukuki kararların iman ile bağlantısı kurulmuş, halife tekfir edilmiş, katlinin helal olduğu iddia edilmiştir.⁸⁶

Mürcie'nin ortaya çıkışında Hz. Osman döneminden itibaren meydana gelen olaylar önemli rol oynamıştır. Siyasî ve itihadî bir fırka olarak Mürcie, Hz. Osman, Hz. Ali ve büyük günah işleyenlerin durumu hakkındaki hükmün kıyamet günü Allah tarafından verileceğini savunan, bu konuda fikir beyan etmeyen toplulukların ortak adıdır.⁸⁷ Mürcie'nin sahâbe anlayışı tarihsel süreçte Ehl-i Sünnet tarafından da benimsendi. Şiî-İmâmî düşünce sisteminde ise nass ve tayin ile sabit olan Hz. Ali'nin hilâfet hakkı ilk üç halife tarafından gasp edilmiştir.⁸⁸ Dolayısıyla İlk üç halife ve onları destekleyen herkes ilahî emre karşı gelmiştir.

⁸² Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", 155.

⁸³ Benli, "Ebû Hanîfe'nin Sahâbe Anlayışının Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşlerine etkileri", 183.

⁸⁴ Osman Dertli, *Hz. Osman Dönemi: Sosyolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 270-271.

⁸⁵ İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbun fihî Bed' u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*, 70-73; 105-106.

⁸⁶ Meselâ bk. Furat Akdemir, "Hz. Osman Dönemi Olayların Müslüman İman Algısına Yansımaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/60 (2018), 1202-1204.

⁸⁷ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 74-75.

⁸⁸ Kuleynî, *Usûlü'l-Kâfi*, 1/166-167

3. Cemel Savaşı

Hız. Osman'ın öldürülmesi Müslümanlar arasında gruplaşmaların oluşmasına sebep oldu. Hız. Osman muhalif gruplar tarafından katledildikten sonra hilâfet makamına Hız. Ali geçti. Hız. Ali'den Hız. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını isteyen çevreler mevcut koşullardan kaynaklanan gecikmeden Hız. Ali'yi sorumlu tuttular ve katilleri cezalandırmak için harekete geçtiler. Halifeye karşı isyan niteliği taşıyan bu hareket Müslümanlar arasında şiddetli bir savaşın meydana gelmesine sebep oldu. Bu savaşın liderleri Hız. Ali ile Mü'minlerin annesi Hız. Âişe, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah'tı. Her iki tarafın da Müslüman olduğu bu savaşta Talha b. Ubeydullah,⁸⁹ Zübeyr b. Avvâm dahil pek çok sahabî hayatını kaybetti.⁹⁰

Hız. Osman'ın mazlum olarak katledildiğini savunan Hız. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm grubu, halifeyi katledenleri cezalandırmak için Mekke'den Basra'ya doğru hareket etti.⁹¹ Basra'ya vardıklarında şehrin valisi Osman b. Huneyf'e eziyet ettiler. Vali ancak Hız. Âişe'nin müdahalesiyle canını kurtardı. Cemel ashâbının valiyi şehirden çıkarmaları olayların daha karmaşık hale gelmesine sebep oldu. Zira valiyi şehirden çıkarmak Hız. Osman'ın kanunu talep etmekten ziyade yönetime karşı bir başkaldırıydı. Onların bu hareketi olayların daha da içinden çıkılmaz hale gelmesine sebep oldu.⁹² Hız. Ali'ye karşı oluşan muhalefet cephesinin bir kanadı da Hız. Osman'ın bürokratları olan Emevî valilerinden oluşmaktaydı. Zira Abdullah b. Âmir, Hız. Âişe'nin halifenin kanunu savunma davetine ilk katılan Hız. Osman'ın Basra valisiydi.⁹³ Hız. Osman'ın Yemen valisi Ya'la b. Ümeyye ile Basra valisi Abdullah b. Amir valilik yaptıkları şehirlerin hazineleriyle Hız. Âişe, Talha ve Zübeyr b. Avvâm grubuna mali destekte bulunmuşlardır.⁹⁴ Hız. Osman'ın kanunu talep iddiasının farklı amaçları olan kişileri bir araya getirdiği anlaşılmaktadır.⁹⁵ Hız. Osman'ı ve Emevî ailesini onun halifeliği döneminde her zaman eleştiren Hız. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın halifenin valileriyle ortak hareket etmesi ilginç bir durum arz etmektedir.⁹⁶ Durumun vahametini anlayan Hız. Ali olası bir savaşı göze alarak Basra'ya doğru harekete geçer. Sonrasında yapılan görüşmelerle ortamın yumuşatıldığı, savaşı başlatan tarafın İbn Sebe ve taraftarları olduğu ifade edilse de neticede kanlı bir savaş meydana gelmiş ve bu savaşta binlerce Müslüman hayatını kaybetmiştir.⁹⁷ Olayların sorumlusu İbn Sebe gösterilse de Mekke'de ayaklanmayı başlatan, akabinde küçük bir ordu kurup Basra'ya doğru yola çıkan, şehrin valisi Osman b. Huneyf'i şiddet kullanarak şehirden çıkaran Adullah b. Sebe değil, Hız. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın emrindeki insanlardır.⁹⁸

Hız. Âişe'nin siyasi tutumu ve Hız. Ali ile aralarında meydana gelen Cemel Savaşı tartışmalı konulardandır. Hız. Ali'ye karşı oluşan Basra cephesinin liderleri Hız. Âişe ve Hız. Osman ile araları iyi olmayan Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'dır. Nitekim

⁸⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-êşrâf*, 3/43-4.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/131-132.

⁹¹ Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/450-452.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/108; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi:Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*, 2/307.

⁹³ Taberî *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/449-450.

⁹⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/449-452.

⁹⁵ İrfan Aycan, *Saltanatı Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Süfyan* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 101-102.

⁹⁶ Apak, "Tarihin Araçsallaştırılmasında Seyf b. Ömer Özelinde Ehl-i Sünnet Örneği", 142.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/121-133.

⁹⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi:Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*, 2/310.

Hız. Osman, Talha b. Ubeydullah'ın insanları kendisine karşı kıskırttığını ifade etmiştir.⁹⁹ Kaynaklarda Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye zorla biat ettikleri de geçmektedir.¹⁰⁰ Talha b. Ubeydullah'ın biatten sonra: "Ellerimiz ona biat etti; fakat kalplerimiz etmedi." dediği nakledilir.¹⁰¹ Eş'arî mezhebinin önde gelen âlimlerinden Seyfüddîn el-Âmidî, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye zorla biat ettiklerinin doğru olmadığını ifade eder ve şu değerlendirmede bulunur: İddia edilenin aksine onlar itaat ederek biat etmişlerdir. Zorla biat ettiklerine delil olarak zikredilen rivayetler ise muhakkik âlimlerce doğru kabul edilmeyen, siyer ve tarih kaynaklarının yalanlarındandır.¹⁰² Görünen o ki yazar görüşüne uygun olamayan rivayetleri reddetme yolunu seçmiştir. Bazı rivayetlerde Hz. Âişe'nin yaptığı hatayı fark edip dönmek istediği aktarılmaktadır.¹⁰³ Apak, Cemel Savaşını değerlendirirken, Hav'eb¹⁰⁴ denilen yerden dönmek isteyen Hz. Âişe'nin Zübeyr b. Avvâm tarafından ikna edildiğini ve bu konuyla ilgili rivayet malzemesinin daha sonra oluşturulduğunu ifade eder. Ona göre bu durum sadece Hz. Âişe'yi kurtarma operasyonudur. Aynı senaryo Hz. Talha ve Zübeyr için de yazılmıştır, zira bu iki kişinin de savaşın başında çarpışma meydanını terk ettikleri benzer bir yöntemle oluşturulan rivayetlerle mazur gösterilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁵ Bu savaş ile ilgili konuşmanın Yahudilerin planı olduğu, Yahudilerin bununla Müslümanlar arasına fitne ve fesat tohumları ekmek, güç ve kuvvetlerini yok etmek için başvurdukları bir yöntem olduğu ifade edilir.¹⁰⁶ Tâhâ Hüseyin ise Hz. Âişe'nin Cemel savaşına katıldığından dolayı çok pişman olduğunu ve "keşke 20 sene önce vefat etseydim de bu olanlara şahit olmasaydım" dediğini aktarır.¹⁰⁷

İslâm tarihinde ortaya çıkan her kötü gelişmenin arkasında bir gayr-i müslim parmağı arama şeklindeki düşünce alışkanlığı her zaman olmuştur. Cemel Savaşı'nda sahâbenin önde gelenleri başta olmak üzere birçok kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁸ Birbirinin kanını döken sahâbeyi aklamak için yine meydana gelen olaylar Abdullah b. Sebe ve taraftarlarının işi olarak nakledilmiştir.¹⁰⁹ Seyf b. Ömer, Cemel Savaşı'nda savaşı başlatan tarafın İbn Sebe gurubu olduğunu iddia ederek olayın bütün sorumluluğunu onlara yükler.¹¹⁰ Sahâbeyi sorumluluktan kurtarmak için oluşturulan rivayet malzemesi makul bir çözüm gibi görünse de esasında olayları daha da karmaşık hale getirmiştir. Seyf b. Ömer'in rivayetinde savaşı başlatan Abdullah b. Sebe gösterilse dahi savaşın komutanları sahâbedir. Dolayısıyla Abdullah b. Sebe, Cemel Savaşı'nda birbirine kılıç çeken sahâbeyi bu elim hâdisenin maddi ve manevi sorumluluğundan kurtarmak isteyen tarihçiler için Seyf b. Ömer tarafından icat dilen hayali bir suçludur.¹¹¹ Nitekim Tâhâ Hüseyin de Cemel Savaşı'na katılan sahâbeyi temize çıkarmak ve sorumluluktan kurtarmak için İbn Sebe

⁹⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/379.

¹⁰⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/429, 435.

¹⁰¹ Seyfüddîn el-Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed Mehdi (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1424/2004), 5/285.

¹⁰² Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi usûli'd-dîn*, 5/287.

¹⁰³ Meselâ bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/103; Hatiboğlu, *Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 74-75.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/103.

¹⁰⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*, 2/314-315.

¹⁰⁶ Ebû Mihnef Lut b. Yahyâ el-Gâmidi el-Ezdi, *Ahbârü'l-Cemel*, thk. Kays Behcet el-Attâr (Bağdat: Merkezü İmâm er-Rızâ, 2017), 5.

¹⁰⁷ Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-kübrâ (Ali ve Benîhu)* (Windsor: Müessesetü Hindâvî, 2017), 2/65.

¹⁰⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/539.

¹⁰⁹ Meselâ bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/132.

¹¹⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/494-495.

¹¹¹ Apak, "Tarihin Araştırılmasında Seyf b. Ömer Özelinde Ehl-i Sünnet Örneği", 144-145.

adında bir şahsın uydurulduğunu ifade etmektedir. Ona göre Hz. Osman'ın katli ve Cemel Savaşı'nda aktif rol alan bir şahsın Sıffin Savaşı'nda unutulması bunun açık delillerindendir. Ona göre İbn Sebe, Şîa'ya hasım olanların onu yıpratmak için ortaya attıkları hayali bir şahıstır.¹¹²

Müslümanların Hz. Peygamber'in vefatından sonra karşı karşıya kaldığı dinî ve siyasî çalkantılar fırkaların teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır.¹¹³ Cemel Savaşı, tarihsel süreçte ortaya çıkan siyasî ve itikadî mezheplerin üzerinde tartıştıkları en önemli konulardandır. Savaş Hz. Ali lehine sonuçlanmış olsa da neticede birbirine kılıç çeken insanların bir arada yaşaması o derece zor bir hal almıştır. Bu savaş daha büyük problemlerin ortaya çıkmasında da bir başlangıç olmuştur.¹¹⁴ Bu savaştan sonra amel-iman meselesi, büyük günah işleyenin ahiretteki durumu ve benzeri konular gündeme gelmiştir. Nitekim Haricîler ve Şîa'nın tamamına göre bu savaşta Hz. Ali haklı, muhalefet cephesini oluşturan Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah meşru halifeye karşı çıktıkları için âsirdirler. Bu mezheplerin bazı kolları ise Hz. Ali'ye karşı savaştıklarından dolayı bu kişileri tekfir etmişlerdir. Mutezile'nin geneli Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'i meşru halifeye baş kaldırdıkları için haksız kabul ederken, Ebû Bekir el-Esam, Dirâr b. Amr, Muammer b. Abbâd, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf gibi Mutezili alimler ise haklı ve haksız tarafların bilinmeyeceğini ifade etmişlerdir. Ehl-i Sünnet içinden farklı sesler olsa da Selefî kesimin geneli sahâbe arasında meydana gelen olaylarla ilgili konuşmanın doğru olmadığını savunmuştur. Selefî bakış açısına göre ashâb hata etmiş olsa da Allah onları affetmiştir. İbn Hazm da tarafların iyi niyetle yola çıktıklarını, Hz. Osman'ı katledenlerin tertip ettikleri bir komplo sonunda kendilerini savaşın ortasında bulduklarını, bundan dolayı hatasız kabul edilmeleri gerektiğini ifade eder.¹¹⁵ Eş'arî ve Mâtürîdî kelâm âlimlerinin geneli Cemel Savaşı'nda karşı karşıya gelen sahâbenin tekfir edilemeyeceğini ifade etmiş, Hz. Ali'nin haklı, muhalif cepheyi oluşturan Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in haksız olduklarını söylemişlerdir.¹¹⁶ İbn Hazm göre Cemel Savaşı'nda yer alanlar konusunda Ehl-i Sünnet ve Mürce'nin bir kısmı, Şîa'nın ve Mutezile'nin tamamı Hz. Ali'nin haklı olduğu kanaatindedir.¹¹⁷ Eş'arî âlim Seyfüddîn el-Âmidî de bir kişinin imameti hususunda icma olduktan sonra ona baş kaldırmanın hata olduğunu ifade eder. Ona göre Hz. Osman ve Ali meşru imam oldukları için anlara karşı ayaklananlar hatalıdır. Fakat yaşanan olaylar hakkında konuşmak doğru değildir. Gerekçe olarak ise eskiden söylene gelen şu ifadeyi kullanır: "Bunlar, Allah'ın kılıçlarımızı kendilerinden temizlediği kanlardır. Öyleyse biz de dillerimizi temiz tutmayalım mı?"¹¹⁸ Ehl-i Sünnet'in sahâbe arasında meydana gelen olaylara genel yaklaşımı, olaylara iyimser yaklaşmak ve ictihad olarak değerlendirmektir.¹¹⁹ Erken dönem İslâm tarihindeki olayları sahâbeyi korumak, dindarlık refleksi vs. yaklaşımlarla ele almak dindarlık psikolojisine uygundur. Mamafih burada yapılması gereken tarih ve kronolojinin imkanlarını kullanarak, dönem şartları ve sosyolojisi de gözetilerek, metin ve rivayet analizi yapmaktır. Bu yapılmadığında dindarlık psikolojisinin zamanın ruhu

¹¹² Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-kübrâ (Ali ve Benîhu)*, 2/101-102.

¹¹³ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Mu'aviye b. Ebi Süfyan*, 16.

¹¹⁴ Apak, "Tarihin Araştırılmasında Seyf b. Ömer Özelinde Ehl-i Sünnet Örneği", 147.

¹¹⁵ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-müle ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 4/238-239.

¹¹⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi:Hulefâ-i Râşidin Dönemi*, 2/316.

¹¹⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-müle ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 4/233.

¹¹⁸ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi usûli'd-dîn*, 5/295.

¹¹⁹ Meselâ bk. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-müle ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 4/2241-242; Âmidî, *Çâyetü'l-merâm fi ilmi'l-kelem*, 390.

ve etkisiyle değiştiği ve buna bağlı olarak din krizlerinin yaşanmaya devam ettiği gerçeği göz ardı edilmiş olur.

Cemel Savaşı Müslümanlar arasındaki birlik ruhunun büyük bir darbe aldığı ve telafisi mümkün olmayan bir manzara arz etmektedir. Müslümanları yönetme vazifesini uhdesine almış Kureyş siyasî çıkarlar uğruna birbirine düşmüş, birçok savaşta aynı safta canlarını hiçe sayarak savaşan sahâbe, ilk defa birbirinin kanını dökmek için kılıç kuşanmıştır. İslâm toplumunda ortaya çıkan bu kanlı savaşın tarafları ise Hz. Peygamber'in seçkin arkadaşlarıydı. Sahâbenin birbirini katlettiği Cemal Savaşıyla ilgili konuşma ve bu konuyla ilgili araştırma yapmanın çoğu zaman Ehl-i Sünnet mensuplarının doğru bulmadığı bir husustur.¹²⁰ Ehl-i Sünnet'e göre Hz. Peygamber gelecekte Müslümanların karşılaşacağı olaylarla ilgili birtakım bilgiler vermişti. İşin garip tarafı olaylar meydana gelmeden önce hiç kimsenin bu rivayetleri hatırlamamasıdır. Olaylar meydana gelip pek çok kişi hayatını kaybettikten sonra bu rivayetler hatırlanmaktadır. Daha önce hatırlansaydı hem kendilerini hem de Müslümanları büyük bir felaketten kurtarabilirlerdi.¹²¹ Taberî'nin naklettiğine göre bu savaşta her iki taraftan 10 bin kişi hayatını kaybetmiştir.¹²² Binlerce Müslümanın hayatını kaybettiği bu savaşın komutanları Talha ve Zübeyr'di. Nitekim kaynaklarda Zübeyr'in Ammar b. Yâsir ile çarpıştığı da geçmektedir.¹²³ Dolayısıyla Ehl-i Sünnet'in iyimser tavrı gerçeği değiştirmemektedir. İmâmîyye Şiası ise Ali taraftarlığı ve karşıtlığını tüm değerlendirmelerinde bir parametre olarak kabul ettiğinden, Cemal savaşına katılan ashâbın adalet ve zapt şartlarını kaybettiklerini ileri sürmektedir. Bu iddia ile sahâbeyi itibarsızlaştırmaya çalışan Şia, "öteki" kategorisinde değerlendirdiği gruplara karşı da dışlayıcı söylemler geliştirmiştir.¹²⁴

Sonuç olarak sahâbenin insan olduğu ve insanî duygularla hareket ettikleri akıldan çıkarılmamalıdır. Sahâbenin insan olma vasfı ve dönemin şartları göz önüne alınarak yapılacak objektif tahliller, olayları ve bu olaylarda yer alan sahâbeyi daha doğru bir şekilde anlamamıza katkı sağlayacaktır.

4. Sıffin Savaşı

Muâviye b. Ebû Süfyan'ın halife Hz. Ali'ye biat etmemesi İslâm'da ilk siyasi ayrılıkların ve iç savaşların meydana gelmesine neden olmuştur. Müslümanlar arasında meydana gelen ve binlerce kişinin hayatını kaybettiği savaşlardan bir diğeri de Sıffin'dir (37/657). İslâm tarihinde siyasi açıdan bir dönüm noktası olan bu savaş günümüze kadar çözülememiş birçok problemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bedir, Uhud ve daha birçok savaşta sırt sırta, omuz omuza savaşan ashâb, bu savaşta ise rakip ve düşman gruplar olarak karşı karşıya geldi.¹²⁵ Yakûbî bu savaşa Hz. Ali ile beraber, Bedir ashabından yetmiş kişi, Bey'atürırdvân ashâbından yedi yüz kişi, bunların dışında Ensar ve Muhacirlerden dört yüz kişinin katılmış olduğunu ifade eder.¹²⁶ Mesûdî'nin verdiği bilgilere göre Bedir ashâbından yirmi beş kişi toplamda yüz on bin kişi, Ebû Mihnef Lut

¹²⁰ Meselâ bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî Ma'rifeti Usûli İlmî'r-Rivâye*, 1/187-188; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-dîn*, 5/295.

¹²¹ bk. Hatiboğlu, *Siyasi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, 74.

¹²² Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/539.

¹²³ Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rûsul ve'l-mülûk*, 4/512.

¹²⁴ Hanifi Şahin, *Şiilerin Gözüyle Sünniler: İlk Dönem Şii Kaynaklarda Sünnî Algısı* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 44.

¹²⁵ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevî Sünnî Ayrışmasının Arka Planı*, 187.

¹²⁶ Yakûbî, *Târihu'l-Yakûbî*, 2/88.

b. Yahya'nun verdiği bilgilere göre yetmiş bin kişi hayatını kaybetmiştir.¹²⁷ Bey'atürriydân'a katılan ve Hz. Ali'nin ordusunda yer alan altmış üç sahâbî Sıffin Savaşı'nda hayatını kaybetmiştir.¹²⁸ Bu şahısların öldürülmesi olaylara şahit olan ve işiten Müslümanlar arasında korku ve dehşete sebep olmuştur.¹²⁹

Hz. Osman'ın katledilmesi, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'nin karşısına çıkması, Hz. Ali'nin halifeliğini tartışılır hale getirmiştir.¹³⁰ İbn Hazm'a göre, Hz. Osman'ın yaptığı icraatlar kanunun dökülmesini helal kılmazdı. Hz. Ali'nin katilleri koruması daha büyük bir hataydı, Muâviye'nin Hz. Ali'ye biat etmemesi Hz. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir'e biat etmemesi gibidir. Hz. Ali'nin imâmeti icma ile gerçekleşmemiştir.¹³¹ Akbulut'un bu husus ile ilgili değerlendirmesi şu şekildedir: "Gerekçesi ne olursa olsun, hiçbir olay, bir valiye emrine uymakla yükümlü olduğu halifesine karşı böyle bir hak veremezdi. Bundan dolayı, Mu'aviye'nin hareketini siyasi açıdan isyan olarak değerlendirmekteyiz. Gerçek o ki, Halife Ali'nin, Mu'aviye'yi görevden alma kararını verdikten sonra, Mu'aviye'nin bir asi olduğunu kabul etmek durumundayız."¹³² Aycan, Mu'âviye'nin elinde imkân olmasına rağmen muhasara altındaki halifeye yardım etmediğini, Hz. Osman'ın ölüsünün dirisinden daha çok Mu'âviye ve Ümeyyeoğullarının iktidar olma isteklerine hizmet ettiğini ifade eder.¹³³ Nitekim Hz. Osman döneminde halifeye yönelik eleştiriler artınca Mu'âviye Şam'dan Medine'ye gelmiş ve bir mecliste hazır bulunan Hz. Ali, Ammâr b. Yasîr, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Abdurrahman b. Avf gibi sahâbenin önde gelenlerini Hz. Osman öldürülürse kendilerini bu durumdan sorumlu tutacağını söylemiş ve şu şekilde tehdit etmişti. "Ey sahâbe topluluğu, bu ihtiyar hakkında size hayır tavsiye ederim. Eğer o sizin aranızda öldürülürse, Allah'a yemin olsun ki, burayı size karşı atlar ve adamlarla doldururum."¹³⁴ Mu'âviye'nin sahâbenin önde gelenlerine karşı sarf ettiği bu sözler, kendisini daha önceden Hz. Osman'ı koruyucusu olarak gördüğünü gösterir. Onun bu tehdidi, Ümeyyeoğullarının ülke idaresinde ağırlığını hissettirmeye başladığını da göstermektedir. Muâviye'nin bu tehditkâr tavırdan sonra Ümeyyeoğulları ve onları destekleyenlerin yönetimde meydana gelebilecek idari bir boşluğu doldurmaya hazırlandıkları ileri sürülmektedir.¹³⁵

Hz. Peygamber zamanında üstü küllenmiş Emevî-Haşimî üstünlük mücadelesi birçok yolla kendisini dışı vuruyordu. Hz. Ali ve Muâviye arasındaki çekişme ve mücadele başlangıçtaki Hz. Osman'ın kanını akıtan kişilerin cezalandırılması noktasının çok ötesine geçmiş Arap kabilecilik mücadelesine dönüşmüştür.¹³⁶ Arap yaşam tarzına en uygun sistem kabilecilikti. Göçebelikten yerleşik hayata geçen bedeviler, İslâm'dan ziyade kendi kabile esaslarına göre yaşıyorlardı.¹³⁷ Çöl bedevi hayatının yayıldığı bölgelerde de bu sisteme uyulmuş ve bu sistem asırlarca devam ettirilmişti.¹³⁸

¹²⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Murâcu'z-zehab ve meâdinü'l-cevher* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 2/306.

¹²⁸ Ebû Amr Halife b. Hayyât (240/854), *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dârü Tayyibe, 1985), 196.

¹²⁹ Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-kübrâ (Ali ve Benîhu)*, 2/89.

¹³⁰ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 189.

¹³¹ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 4/234-235.

¹³² Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 176.

¹³³ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Süfyan*, 96.

¹³⁴ İbn Şebbe, *Tarîhu Medîneti'l-Münevver*, 3/1093-1094; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/46.

¹³⁵ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Süfyan*, 90.

¹³⁶ Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 47.

¹³⁷ Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", 157.

¹³⁸ Apak, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, 26.

Muâviye'nin hilâfetin Hâşimoğullarına geçmesinden sonra Hz. Osman'ın kanunu talep etmesi, kökleri İslâm öncesi döneme kadar giden asabiyet anlayışının bir neticesidir. Dini açıdan yanlış olan bu talep Muâviye'ye siyasal anlamda avantajlar sağlamıştır.¹³⁹ Bunun sebebi ise Hz. Osman'ın ölüsünün dirisinden daha çok Emevîler'in işine yaramasıydı. Onlar için asıl hedef hilâfet makamını ele geçirmektir. Hz. Osman'ın kimler tarafından öldürüldüğünü bilmelerine rağmen Hz. Ali'yi halifenin ölümünden sorumlu tuttular.¹⁴⁰ Hz. Ali hakkındaki kararını önceden veren Benî Ümeyye ve Muâviye, hiçbir araştırma ve soruşturma yapmadan Hz. Ali'yi katil ilan etti.¹⁴¹ Bu hamle ile Hz. Ali'nin ilk üç halifeye düşmanlık beslediğini dillendirmeye başladılar,¹⁴² bu yolla insanların zihnindeki olumlu sahâbe algısının değişmesine de sebep oldular.¹⁴³ Hâlbuki Hz. Ali, Hz. Osman'ı Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah'a kısas uygulaması,¹⁴⁴ hac sırasında namazı iki rekat yerine dört rekat kıldırması, sarhoş olarak namaz kıldırın Kûfe valisi Velîd b. Ukbe'yi görevden alması¹⁴⁵ ve Ebû Zer el-Gifârî'yi Rebeze'ye sürgün etmesi¹⁴⁶ hususunda ikazda bulunmuş, kendisine yapılan siyasî telkinlere rağmen Hz. Osman'a karşı herhangi bir girişimde bulunmamıştı.¹⁴⁷ Bu durum İslâm'ın ortadan kaldırmayı istediği asabiyet anlayışının canlı bir şekilde devam ettiğinin açık bir kanıtıdır. Daha sonra Emevîler, Hz. Osman'ı kabilevî meselelerde Hz. Ali'ye karşı bir sembol olarak kullandılar.¹⁴⁸ Goldziher de Emevîlerin kendilerini Hz. Osman'ın yasal ve şer'î temsilcileri olarak gördüklerini, Hz. Osman'ın kanunun arkasına sığınarak Hz. Ali ve onu destekleyenlere karşı düşmanlık beslediklerini, Hz. Ali ve taraftarlarına karşı Hz. Osman'ı bir sembol olarak kullandıklarını ifade etmektedir.¹⁴⁹ Nitekim Hz. Ali, Mu'âviye'ye "Osman'ın oğulları var, sana ne oluyor, onlar bu işe senden daha evlâ. Eğer Osman'ın kanunu talep etmede ben daha kuvvetliyim diyorsan, o zaman önce biat ederek meşru hükûmeti tanı, sonra ben gereğini yaparım."¹⁵⁰ demiştir. Hz. Osman'ın çocukları dururken Muâviye'nin kısas talebinde bulunması ve ısrarcı davranması siyasî çıkarlarına daha uygun düşmekteydi. Hz. Osman'ın katledilmesi Ümeyyeoğullarının iktidardan düşmesi anlamına gelmekteydi. Muâviye ise bu gücün elden gitmesine göz yummak istemiyordu ve bunun için elinden gelen her türlü fırsatı kullandı.¹⁵¹ Cemel ve Sıffin savaşları ve akabinde çözüm yolu olarak görülen tahkim olayı siyasî bir deha olan Mu'âviye b. Ebî Süfyân'a iktidara giden yolu açtı.¹⁵² Hz. Ali'nin kendi halifeliğinin meşruluğunu tartışmaya açacak olan hakem belirlenmesine onay vermesi siyaseten büyük bir hataydı. Bu durumu fırsata çeviren âsî konumundaki Muâviye halife adayı seviyesine çıktı.¹⁵³ Muâviye siyasî manevralarla âsî/isyen eden Vali Muâviye Halife Ali çekişmesini, Hz. Ali- Hz. Osman mücadelesi şekline çevirmeyi ustalıklı başardı ve siyasî emellerine ulaşabilmek için Hz.

¹³⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 3/74.

¹⁴⁰ Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, 149.

¹⁴¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 3/67.

¹⁴² İzzân, *es-Sahâbe mde'z-Zeydiyye*, 29-30.

¹⁴³ İzzân, *es-Sahâbe mde'z-Zeydiyye*, 30.

¹⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kebîr*, 3/330.

¹⁴⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 6/144.

¹⁴⁶ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîle ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, 4/234.

¹⁴⁷ Apak, "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasî Hadiselerdeki Rolü", 129.

¹⁴⁸ Hatiboğlu, *İslam Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, 66.

¹⁴⁹ Muhammed Mescid-i Camî, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri*, çev. Malik Eşter (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 104.

¹⁵⁰ İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/81.

¹⁵¹ Karadere, *İslam Mezhepler Tarihi'nde Cemel ve Sıffin*, 91.

¹⁵² Apak, "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasî Hadiselerdeki Rolü", 144.

¹⁵³ Aycan, *Saltanatı Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Süfyân*, 117.

Osman'ın ismini bir perde olarak kullandı. Bundan dolayı Hz. Osman, Hz. Ali'nin vefatından sonra, Ali taraftarlarının eleştirilerinin hedefi olmaktan kurtulamadı. Ali taraftarları tarafından Muâviye küfre girmekle suçlandı. Tarihsel süreçte bu suçlamanın kapsamı genişledi, içerisine ilk iki halife ve sahâbenin büyük çoğunluğu da eklendi.¹⁵⁴ Bu gruba karşı sahâbe karizmasını koruma görevini Mürcie üstlendi ve sahâbe neslinin idealleşme sürecini başlattı. İslâm toplumunda meydana gelen toplumsal, siyasi ve fikri problemlerin çözümünde daha sonra bu çözüm modeli kullanıldı. Mürcie her ne kadar tarih sahnesinden çekilmiş olsa da hadisler vasıtasıyla fikirleri yaşamaya devam etti.¹⁵⁵

İnsan unsuru, Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilaflarda önemli bir faktördür. Sahâbenin kişisel özellikleri, mensubu oldukları kabileler, sosyal konumları bu olayların meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır. Cemel ve Siffin savaşları adaleti gerçekleştirmekten ziyade geçmişte yaşanmış kırgınlıklar, makam mevki ve kabile asabiyetinin yol açtığı savaşlardır. Bu savaşlar aynı zamanda siyasi nedenlere dayanan olayların nasıl dinî bir mesele mevzusuna dönüştüğünü de gözler önüne sermektedir. Bu iç savaşlardan dolayı İslâm toplumunda günümüze kadar devam eden kalıcı bölünmeler meydana gelmiştir. Lapidus, Muavîye'nin halifelliğini kabul edenlerin Sünniler, Hz. Ali'nin meşru halife olduğunu savunanların ise Şîiler olarak değerlendirildiklerini ifade eder.¹⁵⁶ Bu savaşların "ümme birliği" kavramının parçalanmasında etkin bir rol oynadığı ifade edilebilir. Bu olaylar tarihsel süreçte Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın sahâbe algılarının şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Ehl-i Sünnet olayları bir ictihad meselesi olarak değerlendirip hakkında fikir beyan etmenin doğru olamayacağını ifade ederken, Şîa ise nas ile tayin edilen meşru imama bir başkaldırı ve isyan olarak değerlendirmektedir. Bu savaşlar imâmet, kader, iman, küfür ve büyük günah gibi insanların birbirine karşı tutumlarını belirleyen mevzuların ortaya çıkmasına sebep olmuş ve günümüze kadar güncelliğini devamlı muhafaza etmiştir. Hz. Osman'ın ölümünden sonra meydana gelen savaşlar ve bu savaşlardan sonra ortaya çıkan fırkalar, gulâtn fikir ve görüşlerini yaymak için büyük bir alan açtı, bu durum gâli fırkalar tarafından da sürekli suistimal edildi.¹⁵⁷

Sonuç

Benî Sâide toplantısı, Hz. Osman'ın katli, Cemel ve Siffin savaşları erken dönem İslâm toplumunun tecrübe ettiği ve etkileri bugüne kadar devam eden trajik olaylardır. Bu olaylar İslâm düşünce geleneğini dönüştüren ve mezhebi ekollerin sistematiğini belirleyen kalıcı ve köklü tesirler bırakmıştır. Bu kalıcı etkiler içinde en belirgin olanı sahâbe tasavvuru olmuştur. Sünni gelenek sahâbe algısı ve mirasını korumayı dini kültürü korumakla eşdeğer gördüğü için İslâm tarihinin bu dönemini tenkidi bir nazarla değerlendirmeye mesafeli olmuş, bu konudaki yaklaşımını dini bir tutum olarak kodlamıştır. Şîa ise Sünniliğin aksine, bu dönemin olaylarını dini bir zaviyeden değerlendirdiği hilâfet/imâmet teorisi üzerinden detaylı bir okumaya tabi tutmuş, sahâbe tasavvurunu ilahi adalet ve gasp gibi keskin kriterler üzerinden temellendirmiştir. Tabiatıyla bu metodik yaklaşım farkı paralel ve uzak iki sahâbe tasavvurunu netice vermiştir.

¹⁵⁴ Meselâ bk. Kâtib, *es-Sünnetü ve's-Şîa: Vahdetü'd-dîn hilâfî't-tarihî ve's-siyasi*, 104; Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Özkan (Ankara: Raslantı Yayınları, 2001), 113.

¹⁵⁵ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 242.

¹⁵⁶ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, çev. Yasın Aktay, 3.b., C. I, İstanbul: İletişim Yayınları. 2005, s. 103-104.

¹⁵⁷ Abdullah Sellûm es-Sâmerrâi, *el-Gulûv ve'l- Firaku'l Galiye fi'l Hadâreti'l İslâmiyye*, s. 42.

Bu hâdiselerden sonra imâmet, kader, iman, küfür ve büyük günah gibi insanların birbirine karşı tutumlarını belirleyen mevzular ortaya çıkmıştır. Şii ve Sünnî geleneklerin olaylara yaklaşım tarzları konuyu daha karmaşık hale getirmiştir. Mezhep âlimlerinin mezhebî bakış açısıyla olayları değerlendirmeleri sahâbe algılarını şekillendirmiştir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin bir kısmı, Sünnî geleneğin kuşatıcı ve müsamahalı metoduna uygun olmamakla beraber sahâbeyi eleştirmenin zındıklık olduğunu ifade etmekten geri durmamıştır. Binaenaleyh olayların sorumluluğunu başkalarına yıkmaya veya Ehl-i Sünnet'in sahâbeyi koruma refleksiyle ortaya attığı "ictihad" formülü meydana gelen olayları açıklamak için yeterince ikna edici bir yöntem olmamıştır. İlk dönem İslâm tarihinde yaşanan bu elîm hâdiseler Şîa'nın inanç ve düşünce sisteminin şekillenmesinde de önemli bir yere sahiptir. Ehl-i Bey'in hilafet hakkının gasbı, masum imam, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer karşıtlığı bu olaylar merkeze alınarak temellendirilmiştir. İslâm'ın ilk asrında meydana gelen bu olaylar Sünnî ve Şii gelenekler arasında sonu tekkire varan sert tartışmaların yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Şîa'nın siyasi bir mesele olan imâmet konusunu dini bir zeminde ele alıp kendi kelâm geleneğinin kurucu unsuru haline getirmesiyle beraber konu oldukça karmaşık bir hale gelmiştir. İçlerinde birçok sahabînin yer aldığı ve hayatını kaybettiği bu elim hâdiseler, Müslümanların hem yöneticilere hem de sahâbeye bakışını olumsuz yönde etkilemiş ve bu trajik olaylar Müslüman toplumda ortaya çıkan siyasi-itikâdî mezheplere de kaynaklık etmiştir. Bu olayların gelişim seyrine ve meydan geliş şekline bakıldığında siyasi, sosyokültürel ve sosyoekonomik sebeplere dayandıkları görülmektedir. Hem Sünnî hem de Şii gelenek oldukça erken dönemde olgunlaşan sahâbe tasavvurlarını günümüze kadar çok fazla değişikliğe uğramadan taşımışlardır. Mamafih değişen şartlar, yeni bilimsel yaklaşımlar ve bir bütün olarak zamanın ruhu konuyu tenkitli bir şekilde ele almayı gerektirmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	* Bu çalışma Mehmet Çelenk danışmanlığında hazırladığımız, tez savunması yapılacak olan "Tarihsel Süreçte İmâmîyye Şîa'sında Sahâbe Tasavvuru" adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. <i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%90), 2. Yazar (%10) Veri Toplanması: 1. Yazar (%90), 2. Yazar (%10) Veri Analizi: 1. Yazar (%80), 2. Yazar (%20) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%95), 2. Yazar (%5) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%95), 2. Yazar (%5)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This study is based on the doctoral thesis titled "The Image of Sahabah in Imamiyyah Shia in the Historical Process", which we prepared under the supervision of Mehmet Çelenk and for which the thesis defense will be held. <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%90), 2. Author (%10) Data Acquisition: 1. Author (%90), 2. Author (%10) Data Analysis: 1. Author (%80), 2. Author (%20) Writing up: 1. Author (%95), 2. Author (%5) Submission and Revision: 1. Author (%95), 2. Author (%5)

Kaynakça / References

Apak, Adem. Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004.

Apak, Adem. "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasî Hadiselerdeki Rolü". Marife, 5/1 (2005), 123-144.

Apak, Adem. Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi. 1 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Apak, Adem. Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi: Emevîler Dönemi. 1 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

Apak, Adem. "Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye". İstem 6/12 (2008), 17-51.

Apak, Adem. Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2015.

Apak, Adem. "Tarihin Araçsallaştırılmasında Seyf b. Ömer Özeline Ehl-i Sünnet Örneği". Din Algısı İnşasında Tarihin Araçsallaştırılması, ed. Adnan Demircan. 137-148. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Aycan, İrfan. Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Sufyan. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Aydınlı, Osman. Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci. Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.

Akbulut, Ahmet. Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası: Alevî-Sünnî Ayrışmasının Arka Planı. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2017.

Akdemir, Furat. "Hz. Osman Dönemi Olayların Müslüman İman Algısına Yansıması". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/60 (2018), 1197-1206.

Âmidî, Seyfüddîn. Ğayetü'l-Merâm fî ilmi'l-keîâm. thk. Hasan Mahmud Adullâtif. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsî'l-İslâmiyye, 1391/1971.

Âmidî, Seyfüddîn. Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-dîn. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 2. Basım, 1424/2004.

Bozan, Metin. İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu Masum Oniki İmam İnanıcının Ortaya Çıkışı. Ankara: İsam Yayınları, 2. Basım, 2018.

Benli, Yusuf. "Ebû Hanîfe'nin Sahâbe Anlayışının Ehl-i Sünnet'in Temel Görüşlerine etkileri". IV. Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu: Hanefîlik-Mâtürîdîlik. ed. Cengiz Çuhadar, Mustafa Aykaç, Yusuf Koçak. 2/174-244. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. Ensâbü'l-eshrâf, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zerkelî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. el-Fark beyne'l-fırak. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2016.

Demir, Mahmut. Hadis ve İdeoloji. Ankara: Otto Yayınları, 2015.

Dertli, Osman. Hz. Osman Dönemi: Sosyolojik Bir Yaklaşım. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Demirci, Mustafa. "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları". İslâmiyât 7/1 (2004), 155-170.

Dûrî, Abdulazîz. İslâm İktisat Tarihine Giriş. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

Daftary, Farhad. İsmaililer: Tarih ve Kuram, çev. Ercüment Özkan. Ankara: Raslantı Yayınları, 2001.

Düğeroğlu, Muhsin. İlk Dönem İslam Tarihçilerinin Sıffin Savaşına Yaklaşımları. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Evkuran, Mehmet. Ehl-i Sünnet Siyaset Düşüncesinin Yapısı ve Sorunları. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Erul, Bünyamin. Siret Tedkikleri. Ankara: Otto Yayınları, 2013.

Ebû Mihnef, Lut b. Yahyâ el-Gâmidî el-Ezdî. Ahbârü'l-Cemel. thk. Kays Behcet el-Attâr. Bağdat: Merkezü İmâm er-Rızâ, 2017.

Hatiboğlu, Mehmed Said. İslam Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu. Ankara: Otto Yayınları, 2015.

Hatiboğlu, Mehmed Said. Siyasi-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebetleri. Ankara: Otto Yayınları, 2015.

Hüseyin, Tâhâ. el-Fitnetü'l-Kübrâ (Ali ve Benûhu). 2 Cilt. Windsor: Müessesetü Hindâvî, 2017.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. Târîh. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1985.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdâdî. el-Kifâye fî Ma'rifeti Usûli İlmî'r-Rivâye, thk. İbrahim b. Mustafâ. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hüdâ, 2003.

el-İş, Yusuf. ed-Devletü'l-Ümeviyye. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1985.

İzzân, Muhammed Yahya Sâlim, es-Sahâbe inde'z-Zeydiyye. San'a: Münteda'l-Efkâr li'd-Dirâse ve'l-Bahs, 3. Basım, 1434/2013.

İbn Hacer el-Askâlânî, Ahmed b. Ali. el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm. es-Sîretü'n-nebeviyye. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 3. Basım, 1990.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. et-Tabakâtu'l-Kebîr. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l Hânî, 2001.

İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim. el-İmâme ve's-siyâse. thk. Ali Şeyrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990.

İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el- Endelüsî. el-İkdu'l-ferîd. thk. Müfîd Muhammed Kamîha. 9 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim. el-Kâmil fi't-târîh, thk. Ebî'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed. el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal. thk. Muhammed İbrahim Nasir-Abdurrahmân Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2. Basım, 1996.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Amr, Tarihu Medineti'l-Münevvere, thk. Fehim Muhammed Şeltut. 4 Cilt. Mekke: y.y., 1979.

İbn Sellâm el-İbâdî. Kitâbun fihi Bed'u'l-İslâm ve Şerâiü'd-Dîn. thk. Werner Schwartz-Sâlim b. Ya'kûb. Beyrut: Dâru Sadr, 1986.

Kâtib, Ahmed. es-Sünnetü ve's-Şia: Vahdetü'd-din hilâfüt-tarihî ve's-siyasî. nşr. Ahmed el-Kâtib. Londra: y.y., 4. Basım, 2010,

Karadere, İsa. İslam Mezhepler Tarihi'nde Cemel ve Sıffin. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.

Kılıçlı, Mustafa. Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986.

Korkmaz, Sıddık. Tarihi Süreç İçerisinde Sebeiyye. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Korkmaz, Sıddık. Şia'nın Oluşumu: Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2015.

Korkmaz, Sıddık. Karizma Dindarlığı -Şîlik Üzerine Araştırmalar-. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.

Kutlu, Sönmez. Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2018

Koyuncu, Zeynep. Mezhepler Tarihçilerine göre Hz. Ali'ye Karşı Savaşanlar (İbn Hazm Örneği). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kelpetin, Mahmut. Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Mescid-i Camiî, Muhammed. Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasi Düşüncenin Temelleri. çev. Malik Eşter. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Kuleynî, Muhammed b. Yahûb. Usûlü'l-Kâfî. 8 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007.

Mağribî, Ali Abdulfettah. el-Firaku'l-Kelamiyyetü'l-İslâmiyye: Medhalün ve Dirâsetün. Kahire: Mektebütü Vehbiyye, 2. Basım, 1995.

Muzaffer, Muhammed Rıza. es-Sakîfe. Bağdat: Mektebetü Urûc, 2014.

Minkârî, Nasr b. Müzâhim. Vak'atü Sıffin. haz. Hüseyin Ali Kasfe. Beyrut: Daru'l-Mehacceti'l-Beydâ, 2008.

Makdisî, Mutahhâr b. Tâhir. el-Bed' ve't-Târîh. 6 Cilt. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali. Murûcu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Nevbahî, Hasan b. Musa. Firaku's-Şîa. Beyrut: Menşurâtü'r-Rızâ, 2012.

Onat, Hasan. Emeviler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiliği. İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2017.

Öz, Şaban. "İslâm Siyaset Geleneğinde Bir Şâz -Şîi-Sünnî Yol Ayrımında Sakîfe Hâdisesi-. İstem 6/11 (2008), 79-91.

Said, Cevdet. Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları. çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 1998.

Sansarkan Yusuf. İslam Düşünce Geleneğinde Tahkim Meselesi ve Mezhebî Ekoller Üzerindeki Etkisi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

es- Sadûk, Ebî Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyn. Kitâbu'l-İtikâdât. thk. Müessesetü'l-İmâm el-Hâdî. Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Hâdî, 3. Basım, 1435.

Şahin, Hanifi. Şîilerin Gözüyle Sünnîler: İlk Dönem Şîi Kaynaklarda Sünnî Algısı. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. el-Milel ve'n-nihal. 2 Cilt. Kâhire: Daru't-Tevfikîyye, 2015.

Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerir. Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk. thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahîm. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1967.

Tunç, Yusuf. Cemal ve SiffinSavaşında Tarafsız Kalan Sahabîler. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Wellhausen, Julius. İslâmın En Eski Tarihine Giriş, çev. Fikret İşıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.

Wellhausen, Julius. Arap Devleti ve Sukutu, çev. Fikret İşıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Yakûbî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Vâzih. Târîhu'l- Yakûbî, thk. Abdülemîr Mühenna. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü'l- A'lâmî li'l-Metbuât, 2010.

Zorlu, Cem. İslam Tarihinde İlk İktidar Mücadelesi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.